Med kjønnsperspektiv på norsk historie

Gro Hagemann, Kari Melby, Hege Roll-Hansen,
Hilde Sandvik og Ingvild Øye

MED KJØNNSPERSPEKTIV PÅ NORSK HISTORIE

3. utgave

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© CAPPELEN DAMM AS, Oslo 2020

ISBN 978-82-02-68311-5
1. utgave, 1. versjon, 2020
E-boka tilsvarer 3. utgave av papirboka, utgitt 2020

Elektronisk tilrettelegging: Bøk Oslo AS
Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen
Omslagsbilde: Mathilde Dietrichson: «En dannet tjenestepike», malt i 1875.
Foto: Væring O. Eftf. AS.
Sats: Bøk Oslo AS

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med forlaget er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

www.cda.no
akademisk@cappelendamm.no

Cappelen Damm AS er sertifisert iht. FSC®, PEFC og Miljøfyrtårn.

FSC www.fsc.org FSC® C047286
Symbolet for bærekraftig skogbruk

PEFC
Miljøfyrtårn®

Forord

> Når framstillingen skiller vanntett mellom den private familien og det offentlige samfunn, forhindrer den forståelse av viktige sammenhenger, en forståelse som er uomgjengelig nødvendig for å studere kjønnsrelasjoner og for en mer nyansert analyse av hvordan samfunn fungerte.
>
> *Ida Blom, 1992.*

Å skrive norgeshistorie med kjønnsperspektiv var i første omgang professor Ida Bloms idé. I 1992 skrev hun en kritisk artikkel i *Historisk tidsskrift*, der hun viste til alt som forsvant ut av synsfeltet når kjønnsperspektivet ikke var med i historieskrivingen. Noen år senere samlet hun en gruppe historikere og én arkeolog, som sammen skrev første utgave av *Med kjønnsperspektiv på norsk historie: fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Boka ble planlagt som et forskningsbasert oversiktsverk, med potensial som lærebok, og kom til å representere både en korreksjon og en kritikk av historiefagets manglende integrering av kjønnsperspektivet.

Den første utgaven kom i 1999, den andre, lett reviderte, fulgte i 2005. Noen kioskvelter har boka aldri vært, men en stillferdig suksess som har solgt jevnt og trutt gjennom mange år og kommet i hele sju nye opplag. Denne utgaven er den første uten Ida Blom som forfatter og redaktør. Hun døde høsten 2016 og nådde bare så vidt å sende stafettpinnen videre. Vi er stolte over nå å kunne presentere en tredje utgave, denne gangen med omfattende endringer og oppdatert med ny forskning. Men grunnstrukturen og forfatterteamet er som før, med ett nytt tilskudd: Hege Roll-Hansen, som har skrevet et helt nytt kapittel om perioden fra 1960 og fram til i dag.

Bergen, Oslo, Trondheim november 2019

Forfatterne
Gro Hagemann Kari Melby Hege Roll-Hansen Hilde Sandvik Ingvild Øye

Innhold

Innledning 13
Hva er et kjønnsperspektiv? 13
Tiden – kontinuitet og endring 15
Husholdet i kjønnshistorisk perspektiv 17
Skiftende handlingsrom 20
Kjønnsperspektiv og metodiske tilnærminger 22
En nasjonal historie? 24

DEL 1
FRA VIKINGTID TIL REFORMASJON 27
Kvinner, kjønn og samfunn
Ingvild Øye

Innledning 29
Hva bygger vi på? 31
Kvinnesyn – ulike perspektiver 35

1 Med kjønnsblikk på vikingtiden 41
Sosial struktur, bosetning og befolkningssammensetning 43
Gravminner, stedsnavn og andre bosetningsspor 45
Giftermål, fødsel og levealder 51
Arbeid og kjønnsroller – komplementære eller kjønnsoverskridende? 53
Handel og håndverksspesialisering 55
Det ytre landnåmet – hvem dro? 59

2 Religionsskiftet – en ny mulighet for kvinner? 67
Giftermålet i spenningsfeltet mellom slekt og kirke 74
Kvinnelig klosterliv – mulighet eller utestenging? 78
Provent – et privilegium? 80

3 Slekt og kjønn 83
Giftermålet – et slektsanliggende? 86
Eiendom, råderett og sivil status 89

4 Befolkning og bosetning – vekst og nedgang. Har dette noe med kjønn å gjøre? 99
Hovedlinjer i bosetningsutviklingen 101
Betydningen av giftermålsalder og fødselshyppighet 103
Livsutsikter og levealder 109

5 Kjønnsarbeidsdelingen – komplementær eller asymmetrisk? 115
Sosiale forskjeller 118

6 Kvinner i bysamfunnet – gjorde byluft fri? 123
Kjønnssammensetning 124
Alderssammensetning og befolkningsstruktur 126
Endringer i arbeidsdeling? 128
Prostitusjon 130
Retter og plikter 131

7 Makt og avmakt – sterke kvinner? 133
Et utvidet maktbegrep 134
Privat og offentlig sfære 135
Kongsmødre – alliansepartnere – dronninger. Mektige eller avmektige? 138
Sterke kvinner? 141

DEL 2
TIDLIG MODERNE TID 145
1500–1800
Hilde Sandvik

Innledning 147
En mørk tid for kvinnene? 148
Historikerdebatt og nye perspektiver 150

1 Kjønnsperspektiv og metode 153

2 Økonomisk vekst 157
Befolkningen 158
Det europeiske giftermålsmønsteret 159
Økonomisk vekst og kjønnsarbeidsdeling 162
Husmannsvesenet. Konsekvenser for kvinnene 166
Bynæringer 167
Trelast 170

Verk og tidlig industri i Norge ... 171
Tjeneste – sosialisering til lydighet? ... 173

3 Statens vekst ... 177
Politikk, lokalforvaltning og rettsvesen i et kjønnsperspektiv ... 178
Uformell kvinnemakt og den personlige kongemakten ... 179
Kjønnsperspektiv på forvaltningen ... 180
Tinget: lokalsamfunnets offentlighet – hadde kvinner adgang? ... 183
Supplikkene: bønneskriv til kongen ... 184
Fra konge og undersått til stat og borger ... 184
Kvinners rettslige stilling ... 185
Religionens makt ... 188
Trolldomsprosessene ... 190
Løsaktighet ... 193
Militæret: annenhver ung norsk mann til hær eller marine ... 197
Undervisning og lærdomshistorie – klasse og kjønn ... 199
Lesende bønder? ... 200
Herrnhuterne, haugianerne og konventikkelplakaten fra 1741 ... 202

4 Norge 1500–1800 i europeisk kjønnsperspektiv ... 205
Kjønnssystem i forandring? ... 210

DEL 3
FRA HUSHOLDSØKONOMI TIL MARKEDSØKONOMI ... 213
1800–1900
Gro Hagemann

Innledning ... 215

1 De store barneflokkenes tid ... 219
Befolkningseksplosjon ... 221
Husholdene blir mindre ... 224
Folkevandringer ... 227
Utvandringen til Amerika ... 228
Kvinneoverskudd ... 230
Seksualitet, fødsel og død ... 232
Barnebegrensning og seksualmoral ... 233
En ny frihet? ... 236

2 Husholdsøkonomien under avvikling 239
Husarbeid 240
Kvinner i familieøkonomien 242
Familiens rolle endres 245
De frigjorte hender 247
Husarbeidet blir en samfunnssak 250
Kjønnsarbeidsdeling og familiestrategi 253
Et skifte i tenkemåte 255

3 Halv mannslønn 259
Næringsfrihet 261
Uforsørgede kvinner 264
Industriarbeidere 267
Kvinner som innsatsfaktor 268
Verdien av kvinners arbeid 270
Kjønnsdelt arbeidsmarked 273
Kvinnelig og mannlig i moderne arbeidsliv 276
En moderne kjønnsorden 280

4 Opplysning og offentlighet 283
Folkeopplysning 285
Kjønns- og klassedelt skole 287
Private pike- og gutteskoler 288
Å sikre forsørgelsen 290
Troen som drivkraft 294
Misjon og vekkelse 297
Kallsetikk og emansipasjon 300
Moderne kvinner (og menn) 303

5 Fullmyndige borgere 305
Fra selskapsliv til offentlighet 307
«Privatlivets Genius» 310
Familieprinsippet under press 312
Ekteskapskontrakten 315
Kvinnesak 317
Stemmerett 320

DEL 4

HUSMORTID 327

1900–1960

Kari Melby

Innledning 329

1 Mange ekteskap, færre barn 335
Demografisk overgang 336
Mange ugifte kvinner 337
Flere husmødre 338
Færre barn 339

2 Arbeid og forsørgelse 343
Et kjønnet arbeidsliv 344
Det nye arbeidslivet: middelklasseyrkene 350
Gammelt og nytt: kvinnearbeid i industrien 356
Tjenestejenter og hushjelper 359
Bondekvinner 360
Ny husmorrolle 363

3 Kvinners sosialpolitikk 371
«...det er intet tal som formår at bringe myndigheterne i sådan uro som et synkende fødselstal» 373
Fra sosialhjelpstat til velferdsstat 383
Kvinner bygget velferden 387

4 Politikk – ikke for kvinner? 391
Politiske rettigheter 393
Rettigheter! Hva så? 401
Sivilsamfunnets muligheter 406
Politikk i krig 410
Politisk marginale – ikke uten innflytelse 415

5 Kjønn som politikk 417
Sterk husmornorm 418
Økonomisk medborgerskap for husmødrene 420
Seksuelt medborgerskap? 423
Kulturkonflikt om kjønn 425
Kvinner under modernisering 428

DEL 5
VELFERDSSTAT, LIKESTILLING OG MANGFOLD 431
1960 – vår tid
Hege Roll-Hansen

Innledning 433

1 Befolkningen 437
Hva er befolkningspolitikk? 441
Foreldre, barn og barnløshet 444
Seksualitet og identitetspolitikk 446
Kjønn og død 448

2 Økonomi, arbeid og forsørgelse 449
Bygdenæringene – tradisjon og mekanisering 451
Industrien 455
Velferdsstatens vekst: Nye yrker og endrede organisasjoner 458
Arbeidsinnvandring og nye ulikheter 460
Lønnet og ulønnet husarbeid 462
Kjønn, lønn og skjønn 464

3 Velferdsstaten og familiepolitikken 467
En kulturrevolusjon i det stille? 468
Barnehagen i husmorideologiens tid 471
Barnehagen som likestillings- og arbeidsmarkedspolitikk 474

4 Kunnskapssamfunnet 479
Enhetsskolen – et likestillingsprosjekt? 480
En utdanningsrevolusjon? 483
Høyere utdanning som kjønnspolitisk arena 485
Guttedebatten – skole på ett kjønns premisser? 488

5 Politikken 491
Kvinnekamp 492
Statsfeminisme 495
Likestilling og mangfold 496
Makt, kjønn og rettferdighet 498
Kjønnspolitiske utfordringer 500

Litteraturliste 503
Stikkord 539
Personregister 551

Innledning

Denne boka spenner over et tidsrom på mer enn tusen år, fra vikingtid til vår egen tid, fra et førstatlig og til dels skriftløst samfunn til dagens digitale massekommunikasjonssamfunn. Det har vært store befolkningssvingninger, med demografiske opp- og nedturer; det har vært religionsskifter – fra en norrøn gudeverden til kristendom i vikingtiden, fra katolisisme i middelalderen til protestantisme med reformasjonen, til vi nå opplever et mangfold av trossamfunn. Samfunnet har gjennomgått store økonomiske og politiske omveltninger, og har hele denne tiden vært preget av både inn- og utvandring. Trass i store endringer som har påvirket levekår og forutsetninger for både kvinner og menn, finnes det trekk som viser kontinuitet gjennom hundreårene – noen relasjoner og strukturer som har vært seige og virksomme gjennom omfattende samfunnsendringer. Det handler om kjønnsrelasjoner, arbeidsdeling, underordning og samhandling mellom kjønnene, og utgjør temaet i denne boka: Hvordan de har endret seg og satt sitt preg på samfunnet over tid. Det er en historie om endringer og begivenheter, men også om institusjoner og normer som har definert og satt grenser for samspillet mellom kjønnene og skapt ulike handlingsrom for kvinner og menn.

Kontinuiteten ligger i at kjønnsmønstre er blitt vedlikeholdt og gjenskapt, men også grunnleggende endret, av institusjoner som kirke, rettsvesen, skole, forsvar, hushold og familie. Av disse står familien og husholdet i en særklasse. Ingen annen samfunnsinstitusjon har i så stor grad og så uttrykt vært basert på biologiske kjønnsforskjeller, kjønnsarbeidsdeling og kjønnsbestemte autoritetsforhold. Et sentralt tema i denne boka vil derfor være hvilken rolle størrelsen, sammensetningen og funksjonen til husholdet/familien har spilt for relasjonen mellom kjønn og kjønnsmønstre, og for hvilke handlingsrom det har gitt kvinner og menn.

HVA ER ET KJØNNSPERSPEKTIV?

Et kjønnsperspektiv er verken kvinners eller menns historie. Det er en relatering og sammenlikning av forholdet mellom kvinner og menn samt en diskusjon av hvilken betydning denne relasjonen har hatt i tilsynelatende kjønnsnøytrale historiske sammenhenger. Vi utvider dermed synsfeltet ved å trekke inn denne grunnleggende kjønnsforskjellen, og viser slik

hvordan den ligger som et premiss i en rekke samfunnssammenhenger som tilsynelatende er kjønnsnøytrale. Et gjennomgående spørsmål i boka er derfor dette: «Hva kommer fram av ny kunnskap når en ser demografi, økonomi og makt i et kjønnsperspektiv?» Det innebærer også at vi løfter fram områder som særlig har vært kvinners ansvar, ettersom disse svært ofte har gått under radaren når de store linjene i historien skal trekkes. Vi diskuterer hvilken samfunnsbetydning de har hatt.

Samhandling og arbeidsdeling mellom menn og kvinner er et grunntrekk i norsk historie. I det senere industrisamfunnet samsvarte dette med en arbeidsdeling mellom produksjon og reproduksjon. Men verken da eller tidligere har mannsarbeid/kvinnearbeid eller produksjon/reproduksjon vært gjensidig utelukkende fenomener, om enn ofte komplementære. Menn og kvinner utfylte hverandres roller. Begge kjønn har deltatt i produksjonen og gitt omsorg på forskjellig måte. Hvis situasjonen har krevd det, har kvinner også utført tradisjonelt mannsarbeid, og til en viss grad motsatt, riktignok avhengig av status. En relativt fleksibel arbeidsdeling har gjort produksjon basert på omfattende utnytting av ressurser mulig, samtidig som barneflokker har fått omsorg og praktisk opplæring, etter hvert også teoretisk. Denne boka bringer dermed arbeidsdelingen ut av historieforskningens halvskygge, og den viser hvilken betydning kjønnsarbeidsdeling – barneomsorg og husarbeid inkludert – har hatt for økonomi, politikk og kultur i et langt tidsperspektiv.

Boka søker slik å overskride et perspektiv der kvinnenes historie i beste fall framtrer som et supplement til «den store samfunnshistorien». Målet er å vise at det gir langt bedre innsikt i samfunnsutviklingen å trekke inn kjønnsarbeidsdeling og kjønnsbestemte autoritets- og avhengighetsrelasjoner i historien. Den blir rett og slett mer forståelig når arbeid, handlinger og handlingsrom til begge kjønn tas med. Uttalt eller uuttalt finnes det en eller annen form for kjønnsorden på de aller fleste samfunnsområder og institusjoner til enhver tid. Dette kommer sterkest til uttrykk i spørsmål som gjelder seksualitet og familiestruktur. De grunnleggende mønstrene her får gjerne betydning for kunnskap og handlingsrom også på andre samfunnsområder. Et sentralt spørsmål er hvilket handlingsrom kvinner har hatt gjennom tidene. Dette krever historiske undersøkelser både av norm og av praksis. Kildesituasjonen gjør at vi i økende grad kan få tak i enkeltindividene og deres handlinger i de siste to–tre århundrene av denne lange perioden.

Historie med et kjønnsperspektiv tar for seg hvordan kjønnsforskjell og kjønnshierarki kommer til uttrykk i den materielle kulturen, gjennom arbeidsdeling, handlingsmønstre, handlingsrom, samarbeidsformer og konfliktlinjer, og hvordan den definerer kjønnsforskjeller. Mange allmenne fenomener kan se annerledes ut i dette perspektivet. Demografi,

studiet av befolkningsutvikling, blir da mer enn abstrakte målinger av befolkningens sammensetning, fruktbarhet og bevegelser i tid og rom. Den blir en nøkkel til å forstå samspillet mellom samfunnet i stort og den lille, private verdenen – i nærmeste familie, hushold og slekt. I denne lange perioden er også økonomi et felt som nødvendigvis må omfatte virksomhet som ikke kan måles i penger eller produksjonsresultat. Like fullt var slik virksomhet en forutsetning for velstand og økonomisk vekst. Makt og politikk er også områder der kunnskapsutvikling og påvirkningskanaler har betydning utenfor formelle maktsentra og institusjoner. I boka reises det derfor spørsmål om hvilket handlingsrom kvinner hadde, og det trekkes fram historiske undersøkelser når det gjelder både norm og praksis.

TIDEN – KONTINUITET OG ENDRING

Historie handler om tid, om begivenheter i et forløp og om bevegelse fra ett tidspunkt til et annet. Denne boka omfatter et langt tidsspenn, tolv hundre år. Mye har endret seg, men samtidig finnes det også seigere strukturer som i stor grad har vært stabile gjennom tidene. Samspillet mellom det nye som får innpass, og tradisjoner som opprettholdes, er en sentral dimensjon i all historieframstilling. Men vektleggingen kan være forskjellig etter hvilke spørsmål man reiser. I den politiske begivenhetshistorien kan kontinuiteten og de seige strukturene lett forsvinne fra synsfeltet. I et sosialhistorisk eller kjønnshistorisk perspektiv kan enkelthendelser i større grad settes i et videre og lengre perspektiv, og virkningene kan settes opp mot de langsomme prosessene.

Samspillet mellom kontinuitet og endring kan ses som ulike lag av tid, som langvarige og kortvarige forløp som kan foregå samtidig. Den franske historikeren Fernand Braudels inndeling av tiden i tre ulike nivåer[1] har vunnet stort gjennomslag i den nyere forskningen. Begivenhetsnivået, som de fleste historikere lenge var ensidig opptatt av, berørte ifølge Braudel bare overflaten og ga et villedende bilde av hva som var viktig og grunnleggende i historien. Han plasserte de lange seige, kollektive prosessene, *la longue durée*, som en overgripende struktur der endringer skjedde langsomt, nesten umerkelig, preget av miljø, natur og klima, men like fullt pågående og uavvendelige. Nettopp på grunn av sin tilsynelatende uforanderlighet har de vært grunnleggende betingelser for organiseringen av menneskelige samfunn, men de har ofte blitt oversett i historiske studier. Braudels mellomnivå, *conjunctures*, er for eksempel preget av oppkomsten av sosiale

1 Braudel 1996.

og økonomiske institusjoner, økonomiske trender samt demografiske eller teknologiske endringer. Som en mellomlang tidshorisont nevner Braudel også endringer innenfor rammen av de sykliske generasjonsskiftene. Det tredje tidsnivået, *événements*, er kortvarige hendelser, gjerne politiske, men også miljømessige, som kan innebære store omskifter og gi historien en ny retning, som et slag, en pest o.l.

I kjønnshistorisk sammenheng er det da nærliggende å framheve det sykliske tidsforløpet i hushold og familie, bestemt av menneskets begrensede livslengde, samt å tilføye hushold og giftermålsmønster. Husholdet som en grunninstitusjon finner vi nesten uendret gjennom alle århundrer da Norge var et førindustrielt jordbrukssamfunn, og kanskje lenger. Samtidig skjer det en kontinuerlig endring, der det enkelte husholdet går gjennom livsløpets ulike faser. Den første preges av barnefødsler og omsorg for en oppvoksende slekt. I den andre er barna voksne og arbeidskraft i foreldrehusholdet eller hos andre. Den tredje fasen innledes når den den eldste sønnen gifter seg og gjør seg klar til å overta etter foreldrene. I det enkelte husholdet er dette viktige og enestående begivenheter. På et samfunnsnivå er det en stadig og udramatisk syklus som representerer det vedvarende. En viss påvirkning kan den likevel ha på samfunnsnivå i form av sykliske svingninger i befolkningens aldersammensetning. Som i husholdene vil store fødselskull tære hardt på de arbeidskreftene som finnes, og særlig på kvinnenes arbeidskraft. En middelaldrende befolkning vil derimot lette omsorgsbyrdene og frigjøre mer arbeidskraft til annen virksomhet, både i husholdene og i samfunnet som helhet.

Selv om svært mye er forandret fra 800-tallet til inn på 2000-tallet, er det trekk ved denne syklusen som er gjenkjennelige, på husholds- så vel som samfunnsnivå. I mange århundrer fulgte den normale syklusen et mønster preget av høy giftermålsalder, en stor andel av varig ugifte og en tallrik ung arbeidskraft som ble tilknyttet husholdet som tjenere. Med økonomisk modernisering, økt velstand og større valgfrihet har mønsteret endret seg radikalt gjennom de siste hundreårene. Overgangen mellom det førindustrielle og det moderne samfunnet representerer brudd på mange områder, også når det gjelder forholdet mellom kjønn. Men fortsatt er familien – i en eller annen forstand – primær i den syklusen som generasjonsskiftene er. Gjennom alle de hundreårene som denne boka tar for seg, har hushold og familie spilt en nøkkelrolle i å opprettholde og fornye de sosiale strukturene i samfunnet.

Mange begreper i denne framstillingen avspeiler denne typen mellomlange tidsnivå. *Hushold*, *familie*, *forsørgelse*, *økonomi* og *arbeid* har hatt forankring i sentrale samfunnsinstitusjoner og representert kontinuitet. Men også seige strukturer som dette har endret seg over tid, og de mange

endringene i løpet av hundreårene har vært viktige i kjønnssammenheng og gitt ny retning.

HUSHOLDET I KJØNNSHISTORISK PERSPEKTIV

Forskjellen på og samspillet mellom hushold og familie er en sentral distinksjon i historien om skiftende kjønnsmønstre. I dagligspråket brukes de to begrepene ikke sjelden om hverandre. Historisk er forskjellen klarere, og den får betydning når vi skal forstå hva som skiller en førindustriell økonomi og samfunnsstruktur fra en moderne familiestruktur. Husholdet er også annerledes i det førstatlige samfunnet enn det blir senere, med innslaget av ufri arbeidskraft – både mannlige og kvinnelige treller. Samfunnsendringer påvirket også husholdets struktur.

Hushold består av personer som har felles husholdning, uten at det nødvendigvis trenger å inneholde noen form for familie- eller slektskapsrelasjoner. Spørsmålet om hva som danner ett enkelt hushold, diskuteres blant fagfolk. Er det et bofellesskap som definerer hvem som hører med i husholdet? Er det der man sover, eller der man spiser? Den vanlige definisjonen er blitt at husholdet består av de som har felles husholdning, og altså spiser sammen. For øvrig kan det bestå av én eller flere kjernefamilier, to eller flere generasjoner samt tjenestefolk og slektninger som arbeider for kosten. Vi kan også legge til at i løpet av året kunne husholdets medlemmer være fraværende i kortere eller lengre tid. Arbeidsmigrasjon er en del av husholdets historie.

Familie har en snevrere betydning og brukes om personer knyttet sammen gjennom slektskap, ekteskap eller adopsjon. Å stifte familie var i det førindustrielle Norge basert på at man hadde et levebrød, et økonomisk grunnlag for å danne et hushold som sørget for livsoppholdet for en familie. Det gifte paret var den alminnelige grunnstammen i husholdet. De stod sammen om driften, og begges innsats var sentral for familieøkonomien. Hvis en av ektefellene falt fra, måtte dette arbeidsfellesskapet gjenopprettes, oftest i form av gjengifte eller ved hjelp av voksne barn. At giftermålet innebar et forpliktende arbeidsfellesskap, utelukket naturligvis ikke at det også var følelser med i spillet når ekteskapet ble inngått. Tvangsgifte kunne nok forekomme, men det tilhørte de sjeldne unntakene. En allianse mellom to som ikke hadde gode følelser for hverandre, var et dårlig utgangspunkt for et livslangt samarbeid som krevet selvstendighet og innsatsvilje fra begge parter.

Det moderne husholdet er i mer enn én forstand begrenset sammenliknet med det førindustrielle. Det gjennomsnittlige husholdet er blitt stadig mindre, med færre tjenestefolk, færre barn og et økende antall

énpersonshushold. Oppgavene til husholdet er blitt begrenset. Størstedelen av den moderne produksjonen foregår utenfor husholdet, som i økende grad blir begrenset til det vi kan betegne som reproduktivt arbeid: forbruk, husarbeid, omsorg. Samtidig blir det klare skillet mellom familie og hushold mer utydelig. Selv familien har ikke lenger ekteskapet som den konstituerende handling. Samlivsformene er blitt mer mangfoldige. Den heterofile kjernefamilien har fått konkurranse av nye, familieliknende former som gradvis også oppnår økonomiske og juridiske rettigheter og plikter som lenge var forbeholdt det gifte paret og deres barn.

Endrede betydninger av hushold og familie danner et fundament i framstillingen av det historiske forløpet i denne boka. I forlengelsen ligger også noen andre begreper som kan trenge en klargjøring: *husholdsøkonomi*, *familieøkonomi*, *forsørgelse*, *arbeid* og *husmor*. Det første, husholdsøkonomi, er knyttet til det førindustrielle samfunnet og står i motsetning til markedsøkonomi, der produksjonen foregår utenfor hushold/familie. Det omfatter både husholdet som produksjonsenhet i bondesamfunnet, håndverkerhusholdet og handelshusene. Derimot hører familieøkonomi som begrep primært hjemme i en moderne markedsøkonomi, der den viktigste produksjonen ikke lenger foregår innenfor rammen av husholdet. Men også her er det familiebedrifter som baserer seg på familiens egen arbeidskraft og på ansatte. Lønnsarbeideren er imidlertid avhengig av å arbeide for andre for å skaffe de inntektene som er nødvendige for familiens livsopphold. Den som tjener penger, blir en forsørger som også må dekke utgifter til livsopphold for de som ikke selv har inntekt, og som da forsørges.

Det førindustrielle levebrødet ga livsopphold til barn og andre som ikke fullt ut kunne arbeide for føden. Men alle deltok i arbeidet etter evne. Barn deltok fra tidlig alder, kvinner hadde en minst like stor arbeidsbyrde som menn, og både kvinner og menn deltok etter evne livet ut. Forsørgelse i moderne språkbruk er på en annen måte knyttet direkte til penger. I boka viser vi hvordan myndighetenes språkbruk og klassifisering opprettholdt en nedvurdering av kvinners hus- og omsorgsarbeid, til tross for en lovendring i 1927, der det ubetalte arbeidet ble anerkjent som likeverdig kilde til familiens forsørgelse. Det bidro nok til en ny forståelse i mellomekteskaplige forhold. Men i en markedsøkonomi gjelder det som regel uansett at den som bringer penger til huset, også oppfattes som forsørgeren. Den som bidrar med arbeid som ikke betales, blir omtalt som forsørget. Rollene som forsørger og forsørget utgjør en spesiell variant av kjønnsarbeidsdelingen, med de ansvars- og avhengighetsforholdene dette innebærer for så vel menn som kvinner.

Også *arbeid* blir et flertydig begrep i en moderne markedsøkonomi – med et distinkt skille mellom betalt og ubetalt arbeid. Husarbeid, som ikke gir pengeinntekter til familien, blir dermed ikke regnet som arbeid

i økonomisk forstand. Det blir på sett og vis et skyggearbeid, både nødvendig og krevende, men ikke tellende. Betydningen av dette skillet viser seg ikke minst i offentlig velferdspolitikk. Det arbeidet som ikke lønnes, gir heller ikke rett til sosiale ytelser som uføretrygd, sykepenger eller fullverdig alderspensjon. De tilfaller inntektserververe, enten de klassifiseres som lønnsarbeidere eller næringsdrivende. Staten og velferdssamfunnet bidrar dermed til å forsterke industrisamfunnets forsørgerlønnsprinsipp gjennom en arbeidslinje der inkludering i lønnet arbeidsliv blir avgjørende for et sosialt medborgerskap.

Å være husmor i en moderne markedsøkonomi innebar historisk sett et statusfall sammenliknet med den gifte kvinnens stilling i en husholdsøkonomi. Det forhindret likevel ikke at den enkelte husmor kunne oppleve det som en forbedring å slippe fjøsstell. Men hun hadde ikke lenger den samme høye anseelse som den førindustrielle *husmoderen*, husholdets kvinnelige overhode, med ansvar for både det huslige og det produktive arbeidet som lå på kvinnene. Å trekke et skarpt skille mellom produksjon og reproduksjon hadde liten mening; det inngikk i et nødvendig hele. Selv om kvinnene var formuerettslig umyndige i loven, hadde de adskillig selvstendighet og handlefrihet i det praktiske livet. I det moderne samfunnet hadde kvinnene myndighet og sivile rettigheter på linje med menn. Men for en gift kvinne var handlingsrommet mer begrenset enn i førmoderne tid. *Husmor* kom til å bli en yrkesbetegnelse, nærmest som synonym til *gift kvinne*, og idealet ble at hun som husmor ikke skulle ha inntektsgivende arbeid overhodet. Dette har endret seg fullstendig etter 1970, og i dagens samfunn er husmorens tid definitivt forbi.

Kjernefamilien var navet i det førindustrielle husholdet og er fortsatt en sterk institusjon. I det ytre var kjernefamilien innrammet av en ganske nitid regulering i form av rettslige rammer omkring giftermål, barnefødsler, myndighets- og eiendomsforhold. Lover om ekteskap, myndighet og arv gjaldt for alle. Men hver familie hadde også en innside, og der kunne variasjonene og handlingsfriheten for den enkelte være langt større enn det som framgikk av lovens bokstav. Også i det tidlige industrisamfunnet var familier flest basert på et arbeidsfellesskap der mann og kvinne måtte trekke sammen for å sørge for levebrødet. Kontinuiteten mellom det gamle og det nye var større enn det lovene og den statlige politikken kan fortelle.

Den største overgangen i vestlig kjønnshistorie har vært framveksten av industrisamfunnet. Men også her er det nødvendig å påpeke kontinuitet. Louise Tilly og Joan Scott introduserte begrepet *familiestrategi* nettopp for å synliggjøre kontinuiteten mellom arbeidsdelingen i det førindustrielle samfunnet og industrisamfunnet.[2] Ifølge deres resonnement var det en

2 Tilly & Scott 1978.

tradisjonell tenkemåte og ikke innflytelse fra borgerlig ideologi som lå til grunn for den familieformen som vokste fram med industrialiseringen. I arbeiderfamiliene var de gifte kvinnenes arbeidsinnsats like viktig som før. I England og Frankrike gjorde både kvinner og menn det arbeidet som trengtes for å forsørge husstanden, enten det var ubetalt arbeid i husholdet eller inntektsgivende arbeid utenfor. Familiesituasjonen til arbeiderklassen beholdt lenge trekk fra førindustriell tid, som en kombinasjon av produksjons- og forbruksinstitusjon. Heller ikke ideene var moderne. Ifølge Tilly og Scott var det tradisjonelle verdier og tradisjonell atferd som ble tilpasset en ny situasjon, der penger ble viktigere for forsørgelsen. Den førindustrielle familieøkonomien ble til en familielønnsøkonomi i den tidlige industrielle fasen. Deretter fulgte overgangen til det de kaller en familieforbruksøkonomi, som rådde grunnen i industrisamfunnets gullalder. I Englands industrialiserte byer var gifte kvinner husmødre på heltid, og mannen var «eneforsørger». I Norge kom industrisamfunnet seinere, og forholdet mellom primær- og sekundærnæringene hadde, som det vil framgå, en annen utvikling – blant annet gjennom næringskombinasjoner på husholdsnivå. Men de analytiske begrepene Scott og Tilly introduserer, er gode verktøy for å analysere endringer som også skjedde i Norge.

SKIFTENDE HANDLINGSROM

Hvilke handlingsrom har kvinner hatt gjennom historien, og hvilken rolle har kvinners handlekraft spilt i samfunnsutviklingen? Dette er sentrale spørsmål i denne boka. Mange forhold virker inn her, ikke minst de endringene som i løpet av 1200 år har foregått innenfor hushold og familie. Disse endringene har foregått kontinuerlig og i samspill med nyordninger i samfunnet for øvrig. Moderniseringsprosessene fra slutten av 1700-tallet – industrialisering, urbanisering og demokratisering – var særlig dramatiske. Som følge av disse mistet husholdet mye av sin arbeidskraft og sin funksjon som den sentrale produksjonsenheten. Familien var ikke lenger selve grunnlaget for individets status og anseelse. Påvirkningen gikk imidlertid begge veier. Lovgivning og økonomisk modernisering åpnet en verden av nye muligheter for ungdom av begge kjønn. Men det var det enkelte hushold eller individ som tok beslutningen om hvordan de nye mulighetene skulle utnyttes. Mange valgte å bryte med det gamle, ikke minst kvinnene. De reiste fra bygdene for å ta tjeneste i byene, lære seg et håndverk eller ta arbeid i tekstil- og næringsindustrien. Med åpning av næringsfriheten og utvidelse av skolegangen vokste det fram en ny middelstand av selververvende og selvbevisste kvinner som i sin tur reiste krav om nye friheter og rettigheter.

Husholdets betydning for kvinners handlingsrom er åpenbart. Men hvilken betydning har befolkningens sammensetning med hensyn til alder og kjønn? Gjennom historien finner vi en rekke eksempler på at kvinners handlingsrom økte når de var i mindretall. I et samfunn der kunnskap og arbeidsoppgaver var strengt kjønnsdelt, ville knapphet på arbeidskraft kunne gi konkurransefordeler og forhandlingsstyrke for det underrepresenterte kjønnet. Kjønnsproporsjonen har variert over tid og i ulike deler av samfunnet. Demografiske kriser som krig og epidemier har ikke sjelden gitt dramatiske følger for alders- og kjønnsproporsjonen i befolkningen. Kriger øker dødeligheten blant menn, enkelte epidemier rammer ungdom særlig hardt, og 1800-tallets store flytteprosesser økte den kjønnsmessige ubalansen mellom bygd og by. I byene var kvinneoverskuddet betydelig, mens bygdene var preget av et stort mannsoverskudd. Det overrepresenterte kjønnet kunne møte problemer både på arbeidsmarked og ekteskapsmarked. På den andre siden finner vi eksempler på at kvinneoverskudd ga grunnlag for nye samhandlingsformer og økt handlekraft. De «overtallige» kvinnene deltok i det religiøse og sosiale foreningslivet, og tok initiativ til nye foreninger, handelsvirksomheter, skoler og institusjoner. Verken kvinnesak eller stemmerettsbevegelse hadde fått samme styrke uten deres engasjement og handlekraft.

Hvordan blir endring til? Hvilken rolle spiller enkelthandlinger for de store endringsprosessene i historien? Noen enkelthandlinger og enkelthendelser har utvilsomt satt dype spor. Det har vært enkeltaktører – både kvinner og menn – som med sine handlinger eller ideer har skapt ringvirkninger i hele samfunnet. Mange entreprenører, predikanter, vitenskapsmenn og -kvinner, oppdagere, filosofer og forfattere har i sin tid bidratt til å endre sosiale forhold eller snudd opp ned på tidligere forestillinger om verden og menneskenes plass i den. Men hvor betydningsfulle hadde disse enkelthandlingene vært uten den handlekraften som «vanlige» folk utviste ved å presse handlingsrommet de hadde innenfor de etablerte samfunnsstrukturene? Historien viser mange eksempler på at de små valgene som gjøres av flere mennesker, omtrent på samme tid, sammen kan utgjøre en kraft med stort endringspotensial. Spørsmålet om vanlige kvinners handlekraft er sentralt for å forstå drivkreftene bak samfunnsutviklingen samt endringer i kjønnsmønstre og relasjoner mellom kjønnene.

Demografiske endringer kan nettopp være resultater av mange små valg foretatt av vanlige kvinner og menn. Bak de store tallene om migrasjon, giftermålsmønster og fødselstall ligger det tusenvis av enkeltbeslutninger innenfor familiene. Det kraftige fallet i fødselstall fra slutten av 1800-tallet var ikke vedtatt noe sted – og helst motarbeidet av samfunnsautoritetene. Bevegelsen for å begrense barnetallet i familiene hadde pågått lenge før det ble et tema på samfunnsnivå. Dette var en endring som kom i stand som et

resultat av kvinners handlekraft. De fant fram til metodene, spredde ideene og tok opp kampen for prevensjon, opplysning og adgang til å avbryte et svangerskap.

Noe tilsvarende kan man si om store vekkelser og folkebevegelser, som også har virket som drivkrefter i samfunnsutviklingen. De ble gjerne igangsatt av én enkelt eller noen få personer, men mange enkeltbeslutninger måtte til for at det skulle bli en bevegelse. Dette gjelder kirkelige reformbevegelser i middelalderen så vel som skatteopprør på 1700-tallet og arbeiderbevegelse på 1900-tallet. Sterke normer begrenset kvinners handlingsrom i det nye sivilsamfunnet som fulgte med demokratiseringen og forsamlingsfriheten på 1800-tallet. Uskrevne regler trakk opp grensene for passende opptreden og nedvurderte den samfunnsmessige endringskraften som lå i det kvinnelige engasjementet. Kvinnene i misjonsbevegelsen og avholdsbevegelsen handlet i utgangspunktet målbevisst innenfor de rammene som normene ga. Men i økende grad kom de til å utfordre disse normene og ta initiativer som langt overskred de konvensjonelle rammene.

KJØNNSPERSPEKTIV OG METODISKE TILNÆRMINGER

Kildekritikkens spørsmål «Under hvilken omstendighet? Med hvilken hensikt?» er sentrale i kjønnshistorie som i annen historie. Mange fagdebatter dreier seg nettopp om hvorvidt kildene er brukt forsvarlig. Kapitlene i denne boka viser hvilke forskningsspørsmål som har vært stilt, hvordan materialet fra fortiden har vært brukt, og hvilke forklaringer som er gitt. For vikingtid og middelalder kan arkeologiske funn sammenholdes med ulike skriftlige kilder og naturvitenskapelige undersøkelser. Fra tidlig moderne tid har vi bevart mer skriftlig materiale enn fra middelalderen; særlig viktig er kirkebøkene og tingbøkene som prestene og sorenskriverne begynte å føre fra 1600-tallet. Det gjør et aktørperspektiv mulig. Men i forhold til alt som er bevart fra 1800-tallet og 1900-tallet, der det finnes brev og dagbøker skrevet av vanlige kvinner og menn, er tidlig moderne tid en heller mager periode å forske i. Vil en vite noe om kvinneliv i tidlig moderne tid, må en som regel gå omveien om skriftlig materiale fra styresmaktene. Men magre kilder har ikke skremt historikere fra å stille spørsmål, og kildesituasjonen har skjerpet deres bevissthet om metodiske problemer.

Kildekritikken er sentral når en skal finne holdepunkter for hvordan livet faktisk var for henholdsvis kvinner og menn. Historikerne har kunnet enes om to sentrale punkter:

1. Normative kilder sier noe om hvordan det burde være, og ikke noe om hvordan det faktisk var. De normative kildene kan derfor ikke «tale for seg selv». Historikeren må undersøke hvilken betydning og gjennomslagskraft lov og religion hadde, for eksempel ved å sammenholde lover med praksis. De normative kildene viser imidlertid kun indirekte til praksis som krever endringer. Å sammenholde ulike typer kilder kan dermed gi utvidet kunnskap.
2. Skattelister og folketellinger kan vanskelig brukes som kilde til hvem som faktisk gjorde arbeidet. Skattemanntall registrerer hvem som hadde ansvaret for å betale skatten. Skatteevnen til kvinner – og særlig gifte kvinner – er dermed usynlig i skattelistene helt fram til slutten av 1900-tallet. Folketellingenes yrkesangivelser angir fra starten av husholdets levevei, og ikke hvem som faktisk gjorde arbeidet. Med mer moderne folketellinger ble den enkeltes arbeidsinnsats registrert, men fortsatt gjaldt det bare i liten grad for deltidsarbeid. Gifte kvinner med deltidsarbeid ble automatisk registrert som husmødre. Det ble også gifte kvinner i jordbruket. Var de fullt yrkesarbeidende med lønn, ble det registrert, men fortsatt ble de skattlagt gjennom ektemannen.

Men historikerne har jo ikke alltid det sosialhistoriske siktet å finne ut hvordan «det virkelig var». De studerer også normer, som idébygging eller som konvensjoner. Slike tekststudier kan rekonstruere kjønnsoppfatninger hos dem som skrev, men siden det er et sosialt og kjønnsmessig skjevt utvalg av tekster vi har fra eldre tid, må historikerne regne med at det kan være langt mellom oppfatningene hos vanlige menn og kvinner og oppfatningene en møter i tekstene til den mannlige overklassen.

Sammenliknet med tidligere «kjønnsnøytral» historie har kjønnshistorie en stor kildekritisk oppgave. Nettopp ved å gå inn i debatter og spørre «Hvor var kvinnene?» bringes kunnskapen om fortidens samfunn framover. Eksempler på dette kan være debatten om økonomisk rasjonalitet i det førindustrielle samfunnet, der den rasjonelle aktøren som lenge var debattert i norsk historie, utvilsomt har vært en mann – en som måtte velge om han ville dra på fiske eller drive gården hjemme. Interessen for kjønnshistorie har også ført til at nye temaer har blitt tatt opp i norsk historieforskning. Mellom 1500 og 1800 blir kriminalisering og avkriminalisering av leiermål (samleie mellom ugifte) sett i lys av sosial kontroll i denne perioden. På 1900-tallet er det utfordringen av tradisjonelle autoriteter som klarest viser betydningen av kvinnenes inntog i det betalte yrkeslivet og i høyere utdanning.

Historikere som arbeider med de førindustrielle periodene, erkjenner som regel den husholdsbaserte produksjonen og familiealliansenes betydning. I første rekke har de vært opptatte av sosialgrupper og identitet knyttet

til sosialgrupper. «Hvordan reagerte bøndene?» «Hva gjorde borgerskapet?» I et slikt perspektiv har kjønnsperspektivet blitt underordnet, og ofte med god grunn. For kildene mangler. Vi kjenner for lite til diskusjonen mellom mann og kone i borgerhusene og i bondestuene.

For historikere som arbeider med de moderne periodene, har familiealliansens betydning vært lettere å overse. Dette skyldes at produksjon og reproduksjon i så stor grad er adskilt, og at reproduksjonen i så stor grad er henvist til den private sfæren. Derimot er tilgangen på kilder til det private livet mye rikere – med muligheter for innsikt i flere sider ved menneskenes dagligliv og selvforståelse.

EN NASJONAL HISTORIE?

Fra det vitenskapelige historiefagets fødsel på 1800-tallet har tradisjonen vært at nasjonen er fagets sentrale studieobjekt. Det gjelder for Norge, men også for den vestlige tradisjonen som helhet. Nasjonen og den nasjonale statsdannelsen har vært forskningens gjenstand så vel som dens begrunnelse. Historien som fag var et produkt av selve statsdannelsens natur og har også vært et politisk og moralsk prosjekt. Den har både kunnet legitimere det herskende styret og bekrefte revolusjonen.[3]

Nasjonen og nasjonalstaten har utvilsomt betydning når vi skal forstå de betingelsene fortidens kvinner og menn levde under. Staten gir lovene, inndriver skattene og har makt til å straffe den som ikke innordner seg. Også makten over krig og fred ligger i statens hender. Dette har gitt noen nasjonale særtrekk og skapt ulike betingelser i de enkelte landene. Flere forskjeller mellom de nordiske landene må for eksempel forstås på bakgrunn av statsmaktenes ulike roller i europeiske stormaktsspill.

I vår egen tid utfordres den nasjonale historieskrivingen sterkere enn før. Det er en tid preget av internasjonalisering og globalisering som svekker betydningen av den nasjonale statsdannelsen, og som øker forventningene om internasjonalisering/globalisering også av historieforskningen. Denne boka dreier seg om Norges historie. Men landet vårt kan studeres på mange måter, både som utkant og som del av større sammenhenger. Norge var utkant i maktsfærer skapt av pavedømme, reformasjon og en hovedstad langt borte. Samtidig var Norge del av en agrarøkonomi under polarsirkelen, involvert i handelsnettverk og med samme giftermålsmønster som det øvrige nordvestlige Europa.

Denne boka – *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* – har et tidsspenn fra vikingtid til vår egen tid og omhandler Norge som et område

3 Floto 1985.

med skiftende landegrenser, vekslende demografi og skiftende styresett. Et hovedanliggende er å diskutere hvordan kjønnsstrukturer endres og ikke minst hvordan kjønn og kjønnsforhold selv påvirker samfunnet og samfunnsutviklingen enten som et dynamisk eller stabiliserende element. Med kjønn som forskningsfelt problematiserer vi den tidligere historieskrivingen om Norge, samtidig som vi retter blikket utover landegrensene til forskning og debatter som har foregått innenfor og på tvers av nasjonale grenser. I hvilken grad finner vi da likheter eller forskjeller?

Gro Hagemann

Hilde Sandvik